

Наталія СМІРНОВА
м. Переяслав-Хмельницький

УТВЕРДЖЕННЯ САМОБУТНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ УСНОЇ СЛОВЕСНОСТІ (за матеріалами періодики першої половини ХІХ ст.)

Етнографічні публікації з'явилися в Україні ще в кінці ХVІІІ сторіччя. Одним із перших було «*Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и слободской украинской губернии*» Григорія Калиновського (1777). Частково народознавчі матеріали зустрічаємо в «*Истории малороссийской или Повестовании о казаках*» (1798) Якова Марковича.

Після війни 1812 року такі дослідження стають інтенсивнішими, набувають вагомості як засіб утвердження культурної своєрідності, як один із способів увиразнення та легітимізації нових інтелектуально-духовних спільностей.

У цей час у Російській імперії знаходить поширення естетика романтизму. У зв'язку з активізацією нової інтелігенції та втратою позицій дворянства в Європі відбуваються певні зміни, що впливають на суспільне життя Російської імперії, і, зокрема, України. Істотним для розвитку української суспільної думки стало відкриття 1805 року Харківського університету, 1809 року – Першої гімназії в Києві та перетворення її в 1811 році у Вищу гімназію, 1823 року – Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька, 1834 року – Київського університету. Саме ці навчальні заклади готували нових представників національної інтелігенції.

Із самого початку Харківський університет став на чолі просвітництва в Україні, взявши на себе ініціативу видавничої діяльності. Розвиток регіональних навчальних закладів мав велике значення для європейської науки й культури. Так, у Німеччині на межі ХVІІІ–ХІХ ст. з'являється нова концепція Volkgeist, породжена інтелектуалами ряду університетів.

Навколо Харківського університету групуються різні кола інтелігенції, які розпочинають видання перших українських журналів. Варто нагадати, що згідно з імператорським розпорядженням від 1803 року всі видання підлягали цензурі, здійснюваний комітетом, до складу якого входили професори та магістри. Попри це, перші харківські журнали засвідчили появу інтелектуалів,

які зосередила увагу на розвитку національної ідеї шляхом відродження культурних цінностей народу.

1816 року за редакцією професора Є. Філомафитського при співпраці поета та перекладача Р. Гонорського виходить журнал «Украинский вестник». Як зауважувала пізніше С. Русова, «в «Украинском вестнике» відчувається палке почуття любові до рідного краю, яке єднає всіх його постійних співробітників, бажання пізнати його та познайомити з ним читача. Місцева історія, географія, етнографія складають головний його зміст» [1, 187].

Слід зазначити, що вся періодика, яка виходила в Російській імперії, була російськомовною. Пояснення такого явища треба шукати не лише в мовній та загальнокультурній діяльності російського уряду, а й у дії урядових заборон, що стосувалися вживання української мови. Варто згадати, що двомовність була характерною і для інших тогочасних імперій, зокрема Австро-Угорської, відтак історія чеської преси позначалася як двомовністю (чесько-німецькою), так і чужомовністю (німецькою). Та, незважаючи на російськомовність харківської періодики, вона мала виражений національний колорит, який досягався саме фольклорно-етнографічним спрямуванням її матеріалів.

Звернення до фольклору на сторінках перших українських журналів чітко засвідчувало сформовану потребу як видавців, так і читачів у матеріалах такого характеру. У вступному слові редакція часопису зазначала, що одним із головних завдань їхнього видання є подача більшого обсягу інформації про Україну, її історію та звичаї. Ставлячи це завдання, видавці були свідомі труднощів, що стояли перед ними: «Нельзя им ручаться также и в том, чтобы дать самое полное понятие как о самой Украине, так и об обитателях, ибо успех в этом зависит от многих посторонних причин» [2, 124]. Це були фінансові причини (щоб мати більшу читацьку аудиторію, перші видання розсилалися безкоштовно), а також недостатня кількість матеріалів, які висвітлювали історію, фольклор України.

На сторінках «Украинского вестника» окреслився певний інтерес до звичаїв, побуту та культури народу, зародився власний фольклорно-етнографічний підхід до культурної спадщини. У той самий час посилювалася потреба в матеріалах, що мали яскраво виражений національний колорит. Видання мало ще одну особливість: увага до народу підкреслювалася дослідженням усієї сукупності його культурних та суспільних проявів. Міфологія, фольклор, історія, побут українців стають об'єктом дослідження харківських народознавців. При цьому варто вказати на наявність тенденції до росту такого інтересу. Якщо в перші роки матеріали в «Украинском вестнике»

були в основному перекладні, то з 1818 року з'являються оригінальні українські твори П. Гулака-Артемівського.

Отже, видання добіркою надрукованих матеріалів засвідчило певний розвиток ідей відродження національної культури в Україні. Цей журнал утвердив появу нового покоління науковців, які, дотримуючись ідеї «слов'янської взаємності», все більше зосереджували увагу на дослідженні регіональних особливостей народної культури.

Незважаючи на те, що редакція «Украинского вестника» намагалася публікувати цікаві матеріали, журнал не зміг здобути широкого кола читачів. Втім припинив своє існування з інших причин (усі видатки на його публікацію повністю вже покривалися з передплати). З 1819 року почався цензурний тиск на видання. Після низки попереджень журнал 1820 року був заборонений. І все ж своєю появою «Украинский вестник» засвідчив потребу мати місцеву періодику, особливий характер якої саме й визначався народознавчими дослідженнями. На фоні піднесення національно-визвольного й культурного руху в слов'янських землях та згуртування навколо Харківського університету нової інтелігенції особливого загострення набуває необхідність розширення досліджень українського фольклору, етнографії та історії.

Свої творчі задуми П. Гулаку-Артемівському та О. Склабовському вдалося частково здійснити в «Украинском журнале», що вийшов 1824 року. Серед розділів його програми були дослідження всіх видів прози та поезії. На фоні загального зацікавлення народними джерелами редакція планувала особливу увагу приділяти вивченню обрядової та позаобрядової фольклорної творчості. Але вже у травні 1824 року О. Склабовський зазначав, що серед надісланих до журналу матеріалів не було жодного, який стосувався б України, і тому він не може задовольнити побажання читачів. У той же час висловлювалася надія на те, що серед прихильників видання знайдуться «люди, которые настолько любят родную страну, что все то, что к ней относится, а именно: ведомости историко-топографические и другие описания, изображения характеров, обычаев, развлечений и даже собрания песен малорусских и объяснения к ним будут присылать в редакцию» [2, 150].

Однією з найпомітніших статей, що відповідала таким настановам видання, була розвідка І. Кульжинського «Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии» [3, 43]. Розпочавши своє дослідження твердженням про давність та єдність слов'янських племен, автор указує на своєрідність української мови і віддає належне сліпим співцям – бандуристам, зазначаючи, що вони є справжніми «пам'ятниками» українських пісень. Захоплюючись народною словесністю, він пише: «Имей-

те охоту прислухатися к малорусским песням: какая величественная простота в выражении и в самых чувствах! Какое близкое и живое изображение природы! Кажется, сочинители сих песен пели оные не устами своими, а сердцем» [3, 46]. Отже, автор, високо цінуючи українську народну поетичну творчість, робить спробу проаналізувати деякі українські пісні з погляду їхнього змісту та художньої вартості. Загалом дослідженню бракує певної цілісності. Милуючись ніжністю народної пісні, він приписує це впливові польської мови і тут же зазначає, що «дух языка отзывается какою-то грубостью и дикостью», яку полишили після себе монголи. До відвертих помилок слід віднести незнання автором явища міжмовних омонімів (трактування слова «вродливість» через російське «уродство»). Така різноплановість тверджень є наслідком спроби здійснити узагальнення на вузькому фактичному матеріалі. Але поруч із цим висловлені й цікаві думки. Стосовно походження української мови І. Кульжинський зазначав: «С точностью можно сделать вывод, что язык малороссийский есть древним особенным наречием языка славянского, принадлежащего полянам, северянам и, возможно, еще и другим соседним племенам. Малороссияне смело могут называть неизвестного Певца Игорева своим Стихотворцем» [3, 44].

І. Кульжинський згадує такі народні пісні: «У сусіда хата біла», «Ой на горі та й жінці жнуть» і «Полюбила Петруся» із «Наталки-Полтавки». Автор виявляє бажання в подальшому досліджувати фольклор і звертається до читачів з проханням надсилати йому зразки народної поетичної творчості, підкреслюючи необхідність її збирання й вивчення.

«Золотим віком» української пісні називає дослідник козацькі часи. Аналізуючи пісенні тексти, він дає характеристику козакам як волелюбним та безкорисливим людям, що покладаються на волю Божу: «Бог не без милості, а козак не без долі», – засвідчуючи також своє знання народних прислів'їв та приказок. Автор указує на вплив козацьких пісень, забарвлених «сумним і солодким почуттям», на українську мову. Він висловлюється в дусі романтичного милування народною поезією та її співцями – кобзарями й лірниками: «Смейтесь или нет, друзья мои, а я всегда с торжественным уважением снимаю шляпу перед одним слепым, который с бандурой за спиной приходит каждое лето к нашему селу и, окруженный хорошенькими девушками, играет и поет им песни, которые возбуждают в памяти славные подвиги наших предков» [3, 45]. Безумовно, такий підхід до усної народної творчості не можна назвати ні науковим, ні цілком об'єктивним. Та все ж І. Кульжинський звернув увагу на категорію прекрасного в народних піснях, та на їхню суспільну дидактичну роль.

Загалом перші видання відобразили тенденцію до вивчення народної творчості, що з'явилася в тогочасному українському суспільстві. Увага дослідників зосереджувалася, головним чином, на календарній обрядовості українців та на історичних піснях нашого народу. Відчувається певна хаотичність у цих дослідженнях та у виборі матеріалу, який частіше розглядався у порівняльному аспекті. Але все-таки звернення до народної творчості засвідчило появу нового, важливого чинника становлення національної ідеї. Саме перші харківські журнали яскраво вирізнялися на фоні асиміляційних заходів тодішньої Російської імперії. Хоча статті, надруковані у них, мали дещо загальний характер, вони виконали своє завдання – повернути земляків до глибокого дослідження народної спадщини – і заклали міцну основу для формування національної свідомості.

Усі фольклорні матеріали, що були надруковані на сторінках «Украинского вестника» та «Украинского журнала», можна поділити на три основні групи: 1) перекладні фольклористичні статті; 2) порівняльні статті, що базуються на загальнослов'янському матеріалі; 3) спроби досліджень українського фольклору.

Матеріали, зокрема, останньої групи, створили передумови наукового вивчення української народної творчості. Ці публікації засвідчили переломний період у розвитку української фольклористики, довели, що збирання народної творчості повинно базуватися на науковому підході, необхідними для пізнання народу та його поезії у зв'язку з історичним минулим.

1826 року був прийнятий новий Цензурний статут, який ознаменував початок етапу утисків друкованого слова. Пошуки нового типу видань, де могла б реалізовуватися потреба в пізнанні свого народу, призвела до появи в Україні альманахів. Вони внаслідок несприятливих для української видавничої діяльності обставин замінили журнали, відігравши в розвитку фольклористики та літератури помітну роль. Такі чинники зумовили включення альманахових видань першої половини XIX ст. до періодичних.

Місцем їх зародження стає університетський Харків, де традиційно концентрувалася талановита молодь усього півдня України. У колі літературно-наукового осередку, в якому заклалися паростки літературного руху, що пізніше був визначений як Харківська школа романтиків, реалізується вихід першого українського альманаху. Це видання у своїй назві відобразило характер та напрям їхньої діяльності. Організаторами «Украинского альманаха» стали І. Срезневський у Харкові й І. Розковшенко, що на той час був службовцем у Москві. Думка про створення видання, що виникла в лютому 1830 року, реалізувалася лише у вересні 1831 року.

Упорядниками альманаху висувалась істотна вимога до його учасників: подавати твори або українською мовою, або пов'язані з українською тематикою. В. Срезневський підкреслив особливу рису української альманахової журналістики – бажання видавців зробити їх по можливості більш національно спрямованими за допомогою матеріалів з історії та етнографії. Він так охарактеризував атмосферу, в якій готувався «Украинский альманах»: «Кружок сблизившихся на университетской скамье молодых людей – Боровиковский, Джунковский, Росковшенко, Карзин, Срезневский, Тихонович и другие с любовью вникали в малороссийскую речь, слушали и записывали песни, думы, обряды, бродя из хутора в хутор» [4, 34]. Фольклор займав одне з чільних місць у поглядах харківських романтиків. Ці погляди, що виявляють себе в непоодиноких літературно-критичних виступах, знайшли своє відображення і на сторінках «Украинского альманаха». Провідною думкою таких публікацій було пробудження інтересу до національної окремішності, а також розуміння того, що при всій єдності слов'янських племен відчувалася різка відмінність у народно-побутовому характері, мові, фольклорі. Відстоювання таких позицій зумовлювало увагу до вивчення цих складових частин національної самобутності кожного народу.

У листах до І. Срезневського знаходимо записи зібраних його товаришами пісень, прислів'їв, описи обрядів, повір'їв, що побутували в Україні в 30-х роках ХІХ ст. Варто сказати, що багато ідей І. Срезневського та І. Розковшенка не було реалізовано. Відчувається також нестача необхідного матеріалу. Проте «Украинский альманах» започаткував цілу низку подібного роду видань в Україні. Передусім слід зазначити, що він постав у руслі традицій харківської періодики, зокрема «Украинского вестника» та «Украинского журнала», що декларували національний характер, надаючи свої сторінки для творів українською мовою, широко висвітлюючи місцеву тематику, публікуючи народознавчі та фольклорні матеріали. Їх поява в альманасі була закономірною і суспільно необхідною для представників української фольклористики та письменства.

Російський «Телескоп» у загалом схвальній статті з приводу появи видання найпозитивнішою його рисою вважає публікацію зразків народної творчості: «Украинский альманах» из одних чисто украинских произведений. Между стихотворениями особенно занимательные малороссийские песни, думы и баллады» [5, 106].

Основні засади добору матеріалу, виявлені в «Украинском альманасе», такі, як поєднання прозових та поетичних творів, фольклорних записів та літературних надбань, були позитивно сприйняті творцями майбутньої альманахової журналістики, а також залучали нових прихиль-

ників дослідження усної народної творчості, що стало джерелом творчого натхнення багатьох українських літераторів.

«Украинский альманах» мав успіх, сколихнув читачів, із симпатією налаштованих до України. І хоч у рецензіях і, зокрема, у згаданій статті «Телескопа» простежується певний скептицизм і зверхність до регіональних часописів, видання утвердило потребу в публікаціях народної творчості в періодиці, показало творчий підхід харківських народознавців до опрацювання фольклорного матеріалу.

Варто зазначити, що у всіх харківських виданнях того часу прослідковуються подібні погляди на розвиток української фольклористики та літератури. Так, у матеріалах альманаху «Молодик» продовжується тенденція до вивчення міжслов'янських зв'язків (у статтях М. Костомарова «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке» [6, 152], К. Сементовського «Очерк малороссийских поверий, относящихся к праздникам» [7, 3] порушуються важливі думки про розвиток фольклористики, а саме: потребу наукового осмислення української народної творчості, розширення видавничої діяльності, яка б дала змогу збереження та популяризації кращих уснопоетичних зразків. Підкреслювалася увага до малодосліджених жанрів усної народної творчості, таких, як казка, перекази, повір'я. Альманас також засвідчив існування єдиного спільного погляду харківських українознавців на стан та проблеми тогочасної фольклористики. Розширювалося коло авторів, що цікавились українською літературою та історією, активізувалася їхня діяльність. Важливість подібних видань і потреба в них чітко окреслювалися у схвальній рецензії, яка була опублікована у «Маяку» [8, 43]: «Ни один из альманасов, когда-либо изданных в Петербурге, в Москве, в Киеве и Одессе, не сравнится в достоинстве с харьковским Молодыком. Какое стечение вообще прекрасных, большей частью молодых еще дарований, от которых при инном направлении и настроении можно ожидать вещей истинно прекрасных» [8, 83]. Опубліковані літературні твори підкреслили бажання письменників до опрацювання фольклорних мотивів, тем та сюжетів. Тут також були надруковані численні праці з української історії, перше розгорнуте дослідження з історії літератури, у яких зверталася увага на усну народну творчість. Альманас «Молодик» був виданням, з кількох книг, але все-таки не стало систематичним і періодичним, як це планувалося. Це був, по суті, останній збірник, який засвідчив значний творчий потенціал харківської інтелігенції в її спільній фольклористичній роботі.

Внаслідок творчої активності тогочасних учених з'явилися не лише харківські часописи. Результатом їхньої діяльності можна вважати ви-

хід альманаху «Ластівка» в Петербурзі 1841 року. Видання мало власні характерні риси. Тут були відсутні статті та розвідки, літературно-критичні праці, етнографічні та фольклористичні дослідження, публікації історичних документів та джерел. Збірник був укомплектований художніми та фольклорними творами й орієнтувався виключно на українського читача (у випуску були відсутні російські тексти). Є. Гребінкою для публікації були обрані художньо довершені й цікаві твори, які ввійшли в історію української літератури. Одночасно в збірнику було вміщено підбірки фольклорних матеріалів, наданих Л. Боровиковським та С. Писаревським. Ці записи усної народної творчості стали свідченням фольклористичної діяльності українських поетів, джерелом до розуміння їх власної поетичної творчості. Знаменно, що на сторінках цього ж видання поряд було опубліковано і фольклорні, і літературні твори, підготовлені тими самими авторами. Для розвитку української фольклористики важливе значення мали «Народні пословиці» Л. Боровиковського.

Альманах «Ластівка» відіграв помітну роль у розвитку українського культурно-освітнього середовища. Ю. Луцький вдало підкреслив значення і суспільну роль видання: «Цей альманах сприйняли в Україні і як справдешню ластівку літературного відродження. А з другого боку, він викликав гостру критику найавторитетнішого російського критика Белінського» [9, 67]. Власне, критика стосувалася не стільки самого альманаху, як принципів, за якими його було укладено. Адже публікація фольклору поряд із літературними творами, які мають фольклорну основу, утвердила спроможність українського письменства, його цілісність. Таким чином, піддавалася сумніву головна теза В. Белінського: «Але це ще не означає, щоб у малоросіян була література: народна поезія ще не становить літератури» [10, 176]. Не маючи особливих претензій до збирацької діяльності українських фольклористів, В. Белінський втім, розглядав Україну лише як інтегральну частину Російської імперії. І українська фольклористика чи література ними не визнавалися.

Отже, публікації уснопоетичних матеріалів надавали журналам та альманахам національного колориту, утверджували зацікавлення українською усною словесністю, яка ставала свідченням самотутності українців, їхньої мови і культури.

Література

1. Р[усова] С. Харьковская журналистика начала настоящего столетия // Киевская старина. – 1892. – № 8. – С. 168–198.
2. Филомафитский Е. Объявление // Украинский вестник. – 1818. – Ч. 12. – С. 124–129.

3. Кульжинский И. Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии // Украинский журнал. – 1825. – № 1. – С. 43–54; № 2. – С. 89–101; № 3. – С. 178–186.
4. Срезневский В. Про збирачів українських пісень // Записки историко-филологического відділу УАН. – 1927. – Кн. 13–16. – С. 76–82.
5. Критика и библиография // Телескоп. – 1831. – № 17. – С. 104–107.
6. Костомаров Н. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Молодык. – X., 1843. – Т. 3. – С. 157–162.
7. Сементовский К. Очерк малороссийских поверий и обычаев относящихся к праздникам // Молодык. – X., 1843. – С. 86–98.
8. Молодык С. Украинский литературный сборник издаваемый И. Берким // Маяк. – 1843. – Т. 10. – С. 43–84.
9. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. – К., 1998.
10. Белинский В. Статьи и рецензии // Белинский В. ПСС. – М., 1954. – Т. 5. – С. 176–178.

У статті аналізуються фольклорні публікації в журналах та альманахах першої половини XIX ст.

In the article the folk-lore publications in magazines and almanacs of the first half XIXst are analysed.

